

اشاره

نقش آموزگار در دل هاست
دگری جای او نمی گیرد
آن که دل ها به عشق او زنده است
در دل عاشق نمی میرد

در فرایند یاددهی و یادگیری، مهم ترین و مؤثرترین کسی که نقش های متعدد و سازنده را به عهده دارد، معلم است. جایگاه و نقش معلمان در همه دوره های تحصیلی به حدی است که صاحب نظران تعلیم و تربیت، بدون وجود معلمان شایسته، بازسازی و اصلاح نظام آموزش و پرورش را موفقیت آمیز نمی دانند. ژان پیازه می گوید: زیباترین طرح اصلاح و بازسازی آموزش و پرورش در صورتی که معلم به تعداد کافی و با کیفیت مطلوب در اختیار نباشد، با شکست روبه رو خواهد شد. در آموزش و پرورش، به هیچ تحول علمی یا نوآوری مطلوب نمی توان دست یافت، مگر این که پیشاپیش در شیوه های کاری معلمان به عنوان کارگزاران واقعی، تغییرات مناسب به وجود آید. رمز سعادت و بالندگی نظام های تعلیم و تربیت را باید در

سلامت، رشد و بالندگی معلم جست و جو کرد. امروزه کارگزاران اصلی تعلیم و تربیت معلمان اند، زیرا آنچه دانش آموزان کسب می کنند، از خصوصیات، کیفیات و شایستگی های علمی، فرهنگی، اجتماعی، اخلاقی و معنوی معلمان متأثر است. بنابراین، با توجه به رسالت و نقش معلمان در رشد ابعاد وجودی کودکان، نوجوانان و جوانان، باید بگوییم که معلمان، نقطه آغاز هر تحول آموزشی اند و ایجاد عالمی نو، جز با تربیت آدمی نواز طریق معلمانی خلاق ممکن نخواهد بود. مقاله حاضر می کوشد تأثیر نقش معلمان و عوامل دیگر را در جریان یاددهی - یادگیری بیان کند.

کلیدواژه ها: یاددهی، یادگیری، معلم، تدریس، محتوی، آموزش پژوهش

فرایند یاددهی - یادگیری

فرایند یاددهی، یادگیری
به صورت اتفاقی
رخ نمی دهد.
یادگیری

معلم قرآن موفق

روش های نوین فرایند یاددهی یادگیری

روش های
تالیس

سیده کبری شفاف بخش کلور
دبیر دینی و قرآن دبیرستان های شاهرود
دبیر خانه درس دینی و قرآن

ژان پیاژه می‌گوید:

زیباترین طرح اصلاح و بازسازی

آموزش و پرورش در صورتی که معلم به تعداد کافی و با کیفیت مطلوب در اختیار نباشد، با شکست

روبرو خواهد شد

● تشویق و توسعه یادگیری فعال

در فرایند یادگیری، یادگیرنده تماشاجی نیست و صرف حضور در کلاس و گوش دادن به سخنان معلم، موجبات یادگیری او را فراهم نمی‌آورد. زمانی که یادگیرنده به خاطر سپردن و فراگیری مطالب را همراه با طبقه‌بندی و پاسخ‌گویی به سؤالات انجام می‌دهد، تغییرات شگرفی را در فرایند یاددهی - یادگیری مشاهده می‌کنیم. در واقع دانش‌آموزان باید آموخته‌های خود را بیان کنند، راجع به آن‌ها بنویسند، آن‌ها را به گذشته ربط دهند و در زندگی روزمره خود به کار گیرند، تا بتوان گفت که یادگیری به‌طور مؤثر انجام شده است.

● تغییر محتوای یادگیری

با سرعتی که دانش و اکتشافات به پیش می‌رود، می‌توان گفت نصف آن چه دانش‌آموزان امروزی باید بدانند، هنوز اختراع نشده و توسعه نیافته است. به همین دلیل است که گفته‌اند: علم امروز نسبت به گذشته کامل، اما نسبت به آینده ناقص است. لذا محتوای یادگیری به سرعت در حال تغییر و به‌طور تصاعدی در حال گسترش است.

● اندیشه کردن درباره کارهای عملی

یادگیری بیشتر مفاهیم درسی مستلزم تمرین عملی است، خصوصاً برای درس‌های پایه هم‌چون قرآن، عربی، زبان، ریاضی و... لذا می‌توانیم برای دانش‌آموزان فعالیت‌های عملی پیش‌بینی کنیم. بر همین اساس، معلم باید بداند که اهمیت یادگیری از طریق عمل ثابت شده است.

● جلب توجه دانش‌آموزان

معلم باید از شیوه‌های فعال یادگیری استفاده کند و بدین وسیله همه دانش‌آموزان را درگیر و متوجه کار کند و از روش‌های قدیمی و سنتی مثل روش سخن‌رانی صرف، گچ و تخته سیاه، بپرهیزد. زیرا امروزه نباید اهمیت وسایل کمک آموزشی را نادیده گرفت، چرا که وسایل کمک آموزشی، اعم از ساده و پیچیده، به‌عنوان ابزاری برای ایجاد تسهیل در امر تدریس و یادگیری در نظام‌های آموزشی به کار می‌روند. این وسایل از حیث این که تئوری و عمل را با هم ترکیب کرده باعث ماندگاری یادگیری و تنوع‌بخشی در کلاس درس می‌شوند حائز اهمیت‌اند. با توجه به پیشرفت‌های علمی و تکنولوژیکی در عصر حاضر وسایل کمک آموزشی به‌عنوان

امری بسیار پیچیده و مستلزم دخالت عوامل متعدد است و محصول برنامه‌ریزی و سازمان‌دهی دقیق و توجه به راهکارهای گوناگون یاددهی - یادگیری است مثل: مشارکت دانش‌آموزان و انتظارات معلم از دانش‌آموزان، استفاده از فناوری آموزشی در کلاس و... اما معلم برای بهبود فرایند یاددهی - یادگیری باید نکاتی را مورد توجه قرار دهد، چرا که یکی از دغدغه‌های خاطر و چالش‌های فکری و حتی علمی و عملی هر معلم دلسوز و فاضل در ایفای مسئولیت خطیرش، دستیابی به موفقیت‌های آموزشی بر مبنای نظامی پایدار و روشی کارآمد و الگویی اثربخش در تمام مراحل یاددهی و آموزش با کیفیت است و معلم در این راه از هیچ تلاش فکری و علمی و تجربی برای رسیدن به هدف غایی که همان کسب موفقیت و احساس خشنودی و رضایت از نتیجه کارهاست، فروگذاری نخواهد کرد. به همین خاطر، بهره‌مندی از فکر و استفاده از تجربه‌ها و آزموده‌های چندین ساله صاحب‌نظران و صاحبان تجربه، مسلماً بسیاری از معضلات موجود و نتیجتاً رمز موفقیت‌ها و مایه پیشگامی‌هاست. اما نکاتی که باید قابل توجه معلم قرار بگیرد:

● شناخت هر دانش‌آموز و گسترش همکاری بین دانش‌آموزان

اگر معلم واقعاً دانش‌آموز خود را بشناسد، خواهد دانست که چه چیز به او بیاموزد، چگونه بیاموزد و چه وقت بیاموزد. چنین معلمی اثربخش خواهد بود. بعد از شناخت دانش‌آموز، باید همکاری و ارتباط را بین دانش‌آموزان گسترش داد. زیرا یادگیری زمانی مؤثر است که به‌صورت تیمی یا مسابقه‌ای برگزار شود. این کار مستلزم برنامه‌ریزی و همکاری است. تک روی در یادگیری، نتایج مقطعی دارد و برعکس، کار کردن با دیگران، رشد یادگیری را افزایش می‌دهد و سهیم شدن در فکر و ایده دیگران را در پی دارد. رویکرد تعاملی که امروزه بر آن تأکید ویژه می‌شود، در جامعه‌شناسی تعلیم و تربیت، به کنش‌های متقابل میان گروه‌های هم‌سالان، معلم و دانش‌آموز، معلم و مدیر، پیشرفت‌های تحصیلی دانش‌آموزان، ارزش‌های معلمان و دانش‌آموزان می‌پردازد.

● تغییر فرایند یادگیری

استفاده از یک شیوه واحد برای یادگیری، دانش‌آموزان را کسل و خسته می‌کند و انگیزه آنان را کاهش می‌دهد. بر همین اساس امروزه دوره نظام خطی آماده‌سازی آموزشی برای زندگی در نظامی بسته، سپری شده است. آن‌چه امروز مورد نیاز است، تأمین فرصت‌های یادگیری در سراسر زندگی است.

اگر معلم واقعاً دانش‌آموز خود را بشناسد، خواهد دانست که چه چیز به او بیاموزد، چگونه بیاموزد و چه وقت بیاموزد

از حد در چارچوب برنامه کاری اش محدود کند. لازم است برای هر درس، یک طرح درس جدید داشته باشد، اما آماده باشد آن موقعی که کارها برابر انتظارات پیش نمی‌رود، آن طرح درس را تغییر دهد.

● معلم در نقش پژوهشگر و مدیر آموزشی

معلم در آزمایشگاه واقعی علوم تربیتی کار می‌کند. او همواره با انسان‌ها مواجه است و باید مسائل انسان‌ها را بشناسد، علت‌یابی کند و راه مناسب را بیابد. اجرای این مسئولیت، مستلزم آن است که معلم نقش پژوهشگر را به عهده گیرد، در تولید علم و پژوهش‌های کاربردی مشارکت کند و به فعالیت‌های پژوهشی مانند مشاهده، مصاحبه، پرسش‌نامه و اجرای آزمون‌های گوناگون بپردازد.

معلم می‌تواند به رشد و توسعه فعالیت‌های پژوهشی کمک کند. رهبری و اداره کلاس، برای معلم نقش دیگری را به ارمان می‌آورد و آن مدیریت کلاس است. فراهم کردن شرایط مناسب یادگیری، برقراری نظم و ترتیب و اداره کلاس به منزله یک گروه اجتماعی، جزو مهم‌ترین وظایف معلم محسوب می‌شود. در این موقعیت، معلم می‌تواند خود مدیری مستبد یا برعکس آزاد منش ببیند که طرز تلقی او از انضباط، بر نحوه کلاس‌داری و بر شیوه رفتارش با دانش‌آموزان تأثیر مستقیم می‌گذارد. در هر حال، معلم موفق کسی است که دچار افراط و تفریط نشود و در محبت ورزیدن به دانش‌آموزان، تعادل را رعایت کند؛ نه به گونه‌ای عمل کند که دانش‌آموزان از او بترسند و نه به شکلی که نظم کلاس از بین برود و فضای یادگیری را آشفته کند.

● معلم در نقش کار بر فناوری آموزشی

تهیه و تنظیم مواد آموزشی و کمک آموزشی، کاربرد فناوری و تکنیک‌های گوناگون برای تدریس، موجب می‌شود معلم نقش تکنولوژیست آموزشی را ایفا کند. معلم در این نقش می‌تواند از مجموعه‌های رایانه‌ای برای ارتقای تدریس و اعتلای برنامه‌های درسی بهره‌مند شود.

● پذیرش استعداد‌های گوناگون و روش‌های یادگیری

راه‌های زیادی برای یادگیری وجود دارد و انسان‌ها نیز مدل‌های متفاوتی برای یادگیری دارند. هم‌چنین، استعدادها نیز از یکدیگر متمایزند. برخی دانش‌آموزان ممکن است در هنر یا در کار آزمایشگاهی مستعد باشند، در حالی که برخی دیگر در کارهای نظری برجسته‌ترند. دانش‌آموزان به فرصت نیاز دارند تا هوش و استعداد خود را در یادگیری‌ها،

یک رابطه توانسته‌اند نقش خود را به خوبی ایفا کنند بدیهی است که اگر معلمان مهارت‌های لازم را برای کاربرد این وسایل داشته باشند اثربخشی آنها بیش تر خواهد بود.

● نظارت بر تکالیف و وظایف دانش‌آموزان و تأکید بر

استفاده درست از زمان

این کار معلم باعث می‌شود که وی از درک درست دانش‌آموزان نسبت به آنچه از آن‌ها خواسته است، مطمئن شود. در عین حال، این روش بهترین راه برای ارزیابی میزان درگیری در یادگیری و توجه و ادراک دانش‌آموزان کلاس است و این کار باعث می‌شود که دانش‌آموز احساس مسئولیت بیشتر و نظم و برنامه‌ریزی درستی در کارهای خود ایجاد کند و طبق همان برنامه‌ریزی، تکالیف خود را انجام دهد و زمان، انرژی زیاد و مثبتی را برای یادگیری ایجاد می‌کند. استفاده به موقع از وقت و زمان، برای دانش‌آموزان و افراد مشابه ضرورت دارد و دانش‌آموزان برای مدیریت زمان به یادگیری نیاز دارند. از دست دادن زمان در طول سال، حجم انبوه کار در آخر سال را به دنبال دارد. اگر انتظارات زمان برای دانش‌آموز، مدرسه و مجریان به خوبی تعریف شود، می‌تواند نتایج مطلوبی برای همه به دنبال داشته باشد.

● افزایش سطح انتظارات از دانش‌آموزان

غالباً انتظار زیاد داشتن، موجب تلاش بیشتر می‌شود. هر جامعه ارزش‌ها و هنجارهای خاصی دارد و به موجب آن‌ها انتظارات و پاسخ‌های معینی را از افراد طلب می‌کند. افراد به تدریج از این انتظارات آگاهی می‌یابند خود را براساس آن‌ها در معرض داوری قرار می‌دهند. غالباً در هر کلاس درس، فقط از چند دانش‌آموز انتظار ساعی بودن می‌رود و مابقی به افراد متوسط و ضعیف طبقه‌بندی می‌شود و تا پایان سال نیز براساس همین تقسیم‌بندی از آن‌ها انتظار تلاش می‌رود. در نتیجه، در کلاس با تعداد کمتر، می‌توان افراد جهش یافته را ملاحظه کرد. براساس دیدگاه جامعه‌شناسی، افراد طبق انتظارات، نقش و هم‌چنین بر چسب‌هایی که بر آن‌ها زده می‌شود، عمل می‌کنند. اگر به دانش‌آموزی به کرات گفته شود که کودن است و پیشرفتی نخواهد کرد، ممکن است این بر چسب را بپذیرد و همان‌گونه عمل کند. شواهد حاکی از آن است که دانش‌آموزان بسته به انتظارات معلم، خوب یا بد رفتار می‌کنند.

● انعطاف‌پذیری معلم

انعطاف‌پذیری، یعنی ظرفیت داشتن انسان برای تغییر در مقابل تجربیات مثبت و منفی زندگی، معلم نباید خود را بیش

**تک روی در یادگیری،
نتایج مقطعی دارد و برعکس،
کارکردن با دیگران، رشد یادگیری را افزایش می‌دهد و
سهیم شدن در فکر و ایده دیگران را در پی دارد**

و دانش خود را ارزیابی کنند، به کمک نیاز دارند و برای این که بتوانند پیشرفت کنند، به فرصت‌های زیادی در کلاس برای پذیرش القائات و به اجرا درآوردن آن‌ها نیاز دارند. همین طور به فرصت‌هایی نیاز دارند تا آموخته‌های خود، آن چیزهایی که هنوز لازم است بدانند و چگونگی ارزیابی خودشان در کلاس را منعکس سازند و این همان معنای بازخورد با فیزیک است. در مدل نظام‌مند که نظام آموزش و پرورش را به‌عنوان نظامی کلی در نظر می‌گیرد، بازخورد به معنای آن است که هر سازمان با کسب اطلاعات درباره نتایج کار خود، در فراگرد فعالیت‌های خود تجدید نظر به عمل می‌آورد یا خود را با نیازها و تغییرات سازگار می‌سازد. این اطلاعات از طریق دانش‌آموزان در کلاس درس و عکس‌العمل‌های آن‌ها به جریان آموزش، حاصل می‌شود.

اما در جریان یاددهی - یادگیری نباید نقش وسایل کمک آموزشی و مزایای آن‌را فراموش کنیم. زیرا وسایل کمک آموزشی از حیث این‌که تئوری و عمل را توأم و هماهنگ می‌سازند، جایگاه ویژه‌ای دارند. استفاده از وسایل کمک آموزشی از طرف معلم در جریان تدریس، باعث می‌شود مطالب مطرح شده در ساخت شناختی دانش‌آموزان جا بگیرد و دانش‌آموز به یادگیری معنی‌دار نائل شود. متأسفانه استفاده منظم و اصولی از وسایل کمک آموزشی، تحت هر عنوان، در مدرسه به‌گونه فراموشی سپرده می‌شود و غالباً استفاده نکردن از وسایل کمک آموزشی

از طریق کارهایی نشان دهند. اگرچه ممکن است پیدا کردن راهکارهایی جدید، چندان هم راحت نباشد، ولی معلمان زبردست و آگاه می‌توانند با استفاده از تجارب خود و پس از مدتی، به آن‌ها دست یابند و استعداد‌های گوناگون را در کلاس کشف کنند و آن‌ها را توسعه بخشند.

● شناخت سازمان و ساختار

معلم لازم است از خود بپرسد: برای تحقق هدف‌های آموزشی، کدام نوع سازمان‌دهی مفید و مؤثر است؛ کار فردی، کار گروهی یا به‌کارگیری همه کلاس، سپس بر مبنای پاسخ این سؤال، ساختار کلاس را مشخص می‌کند.

● فراهم کردن زمینه‌های تجربه فردی دانش‌آموزان

لازم است معلم درس را از جایی شروع کند که دانش‌آموزان می‌دانند و از آموخته‌های آشنا و پیشین برای گسترش اطلاعات استفاده کند. این کار باعث می‌شود که دانش‌آموزان موضوع جدید را به آسانی بفهمند.

● ایجاد بازخورد سریع

علم به این‌که چه می‌دانیم یا چه چیزی را نمی‌دانیم، بر یادگیری مؤثر است. دانش‌آموزان برای این‌که بتوانند استعدادها

دانش‌آموزان باید آموخته‌های خود را بیان کنند، آن‌ها را به گذشته ربط دهند و در زندگی روزمره خود به کار گیرند، تا بتوان گفت که یادگیری به‌طور مؤثر انجام شده است

را از طریق کمبود وقت و نبود وسایل توجیه می‌کنند. امید است روزی برسد که استفاده از وسایل کمک آموزشی نهادینه شود تا تحرک و پویایی در نظام آموزشی کشورمان در پی آید. و اما نقش وسایل کمک آموزشی در جریان بهبود یاددهی - یادگیری عبارت است از:

۱. توجه و علاقه فراگیری را جلب می‌کنند.
۲. یادگیری را سریع‌تر، مؤثرتر و پایدارتر می‌کنند. خصوصاً در درس قرآن که دو حواس بینایی و شنوایی بیشترین سهم را در جریان یادگیری دارا هستند.
۳. تجارب عینی و واقعی را در اختیار شاگردان قرار می‌دهند.
۴. پایه‌های لازم را برای یادگیری تدریجی و تکمیلی فراهم می‌سازند.
۵. پیوستگی افکار را در فرایند یادگیری فراهم می‌کنند.
۶. اساس قابل لمس را برای تفکر و ساختن مفاهیم فراهم می‌کنند. مزایای استفاده از وسایل کمک آموزشی در امر یاددهی - یادگیری روش‌های صحیح برای تدریس و ارزیابی را فراهم می‌کند، بر اعتماد به نفس معلمان می‌افزاید، کمیت و کیفیت بازده آموزشی را افزایش می‌دهد و شرایطی فراهم می‌آورد تا دانش‌آموزان بتوانند به استعداد و توانایی‌های فردی خود پی ببرند. موجب تنوع آموزشی می‌شود، اثر آموزش و یادگیری را دائمی می‌کند و از خستگی جسمی و ذهنی دانش‌آموز می‌کاهد.

چکیده

یادگیری امری پیچیده و مستلزم دخالت عوامل متعدد و نیز محصول برنامه‌ریزی و سازمان‌دهی دقیق و توجه به راهبردهای گوناگون یاددهی - یادگیری است. برای بهبود یافتن جریان یاددهی - یادگیری باید اصول و مواردی را در زمان تدریس و در کلاس اجرا کرد. هر جا مجموعه‌ای از افراد در کنار هم قرار می‌گیرند، تنها ارتباطات متقابل می‌تواند زمینه‌ساز رشد فرهنگی آن‌ها باشد. بنابراین، قاعده مهم آن است که دانش‌آموزان در همه امور آموزشی، در کلاس خود مشارکت داشته باشند تا از این طریق با مربیان خود به درک و تفاهم متقابل برسند. بنابراین، یادگیری زمانی مؤثر است که به صورت تیمی یا مسابقه‌ای برگزار شود. این کار مستلزم برنامه‌ریزی و همکاری است. استفاده از شیوه واحد یادگیری، دانش‌آموزان را کسل می‌کند و انگیزه آنان را کاهش می‌دهد. بر همین اساس، نظام خطی آماده‌سازی آموزش برای زندگی در نظامی بسته سپری شده است و یادگیری بهتر مفاهیم درسی، مستلزم تمرین عملی است. لذا می‌توانیم برای دانش‌آموزان فعالیت‌های عملی پیش‌بینی کنیم. نظارت بر تکالیف و وظایف دانش‌آموزان

باعث می‌شود که معلم از درک درست دانش‌آموزان نسبت به آن چه از آن‌ها خواسته است، مطمئن شود و نتیجه این که اگر به دانش‌آموزی به کرات گفته شود که بی‌استعداد و کودن است و پیشرفتی نخواهد کرد، ممکن است او این برجسب را بپذیرد و همان‌گونه عمل کند. شواهد حاکی از آن است که دانش‌آموزان بسته به انتظارات معلم، خوب یا بد رفتار می‌کنند. اگر چه ممکن است پیدا کردن راهکارهای جدید چندان هم راحت نباشد، ولی معلمان زبردست و آگاه می‌توانند با استفاده از تجارب و خود و پس از مدتی، به آن‌ها دست یابند و استعدادهای گوناگون را در کلاس کشف کنند و آن‌ها را توسعه بخشند.

نتیجه‌گیری

معلمان سهم و نقش بیشتری در تحقق هدف‌های نظام بر عهده دارند. اندیشه‌های نوی هر نظام آموزشی در صورتی تحقق می‌یابد که خود معلمان در شناخت مشکلات فرایند یاددهی - یادگیری و در حل آن‌ها، از موارد ذکر شده در این مقاله، به‌طور آگاهانه اقدام کنند. لذا اقدام پژوهی روشی است که معلمان بدان وسیله می‌توانند به نقاط قوت و ضعف خود آگاه شوند و در جهت اصلاح و بهبود آن بآیند. امروزه بر همگان آشکار است که سرچشمه تمام تحولات و نوآوری‌های آموزشی در جامعه، تجارب و نتایج تحقیقات علمی و عملی دانشمندان و صاحب‌نظران علوم اجتماعی و علوم تربیتی است. لذا در نگرش‌های جدید آموزشی، مدرسه برای شاگرد است، نه شاگرد برای مدرسه و توجه به رغبت‌ها و پرورش عواطف و استعداد‌های کودک بسیار مهم‌تر از دانشی است که کودک باید یاد بگیرد. مدرسه مهم‌ترین مکان و شایسته‌ترین جایی است که تجارب و یافته‌های علمی اندیشمندان و معلمان جامعه بشری می‌تواند در آن جازرش‌یابی و آزمایش شود. بدون شک، در تمام نظام‌های آموزشی، معلم نقش کلیدی دارد. چشم امید جامعه از هر سو به جانب اوست و جوامع بشری هر گونه تحول و پیشرفت علمی و معنوی خود را از نگرش، همت و تلاش معلمان می‌دانند. انتظار جامعه از مدرسه و معلم این است که نوجوانان را برای زندگی واقعی در جامعه فردا تربیت کنند.

لذا دانش، مهارت و شایستگی و قابلیت مردان و زنان فردا، به دانایی، توانایی، صلاحیت، تلاش و احساس مسئولیت معلمان امروز بستگی دارد. با توجه به مطالب ذکر شده، آن چه حائز اهمیت است و می‌تواند به مطالب گفته شده جامعه عمل بپوشاند، یادگیری است. یادگیری امری بسیار پیچیده و مستلزم دخالت عوامل متعدد است و زمانی اتفاق می‌افتد که این عوامل در کنار هم باشند.

- منبع
۱. آقازاده، محرم (راهنمای روش‌های نوین تدریس برای آموزش و کارآموزی). انتشارات آبیژ. تهران.
 ۲. علاقه‌بند، علی (جامعه‌شناسی آموزش و پرورش). نشر روان. تهران.
 ۳. نشریه ماهانه آموزشی - تربیتی پیوند. بهمن ۱۳۸۴.
 ۴. عباسی اول، کریم (نحوه تأثیر مدیریت معلم در جریان یاددهی و یادگیری). ماهنامه پرورشی وزارت آموزش و پرورش. اسفند ۱۳۸۳.
 ۵. نشریه ماهانه آموزشی - تربیتی پیوند، انتشارات انجمن اولیا و مربیان. خرداد ۱۳۸۰.
 ۶. قاسمی پویا، اقبال. راهنمای عملی پژوهش در عمل. انتشارات پژوهشکده تعلیم و تربیت. چاپ دوم. تهران. ۱۳۸۱.
 ۷. دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی. خلاصه مقالات همایش آموزش زبان عربی. تیر ۱۳۷۷.
 ۸. احدیان، محمد. مقدمات تکنولوژی آموزشی. نشر بشر. چاپ هفتم. ۱۳۷۱.
 ۹. ماهنامه آموزشی - تربیتی پیوند. فروردین واردیبهشت ۱۳۸۳.
 ۱۰. پیـــــازه، ژان. روان‌شناسی و دانش آموزش و پرورش. ترجمه علی محمد کاردان.